

Conflicting Patterns of the Middle Class's Role in Iran's Political Development: Explaining the Differences between the Reformist Era and the Justice-Oriented Era (1997–2013)

Alireza Sadeghi: Department of Political Science, Ki. C., Islamic Azad University, Kish, Iran.

Garineh Keshishyan Siraki¹: Department of Political Science and International Relations, ST.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Mohammad Tohidfam: Department of Political Science and International Relations, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Received: 2025/10/22 **PP** 1-16 **Accepted:** 2025/12/12

Abstract

The social middle class in the Islamic Republic of Iran, as one of the key actors in political development, has consistently played a significant role in shaping collective actions and the dynamics of civil institutions during various periods, such as the Reform era and the Justice-oriented era. This study seeks to answer the question of how the pattern of the social middle class's role in the process of Iran's political development, and the factors influencing it, have unfolded during these two periods. Using a descriptive-analytical approach, data were collected through library research and analyzed using qualitative content analysis. The findings indicate that during the Reform era, the institutional structure-characterized by a relative opening of the political sphere, the strengthening of civil institutions, and increased trust in formal mechanisms of participation-provided an environment in which the middle class could engage actively, coherently, and effectively in the political development process. In contrast, during the Justice-oriented era, the restriction of civil institutions, the intensification of security concerns, and the weakening of participatory mechanisms diminished the middle class's trust in the power structure, leading to fragmentation and passivity within this class. Therefore, it can be argued that the middle class's agency in Iran's political development is less dependent on its inherent characteristics and more strongly shaped by the way the power structure interacts with civil society and the extent of access to institutional opportunities-an interaction that was based on engagement during the Reform era but on confrontation and restriction during the Justice-oriented era.

Keywords: Social Middle Class, Islamic Republic of Iran, Reformist Era, Justice-Oriented Era, Political Development, Political Participation.

Citation: Sadeghi, A., keshishyan siraki, G.,& tohidfam, M. (2025). **Conflicting Patterns of the Middle Class's Role in Iran's Political Development: Explaining the Differences between the Reformist Era and the Justice-Oriented Era (1997–2013).** *Journal of Society and Politics essays*, Vol 3, No 12, Shiraz, PP 1-16.

¹. **Corresponding author:** Garineh Keshishyan Siraki, **Email:** g.keshishyan@iau.ir, **Tel:** +98 9122405768

Extended Abstract

Introduction

The middle class has always been regarded as one of the key actors in the process of political development, as it possesses the economic, cultural, and social capital necessary for organizing collective actions, strengthening civil institutions, and engaging in political advocacy. In Iran, this class has played a significant role in shaping political transformations, particularly during periods of political openness. However, structural, economic, and institutional changes following the Islamic Revolution have altered the position and patterns of activism of the middle class. This study aims to comparatively examine the role of the middle class in the process of political development in Iran during two distinct periods: the Reform Era (1997–2005), characterized by political openness and the strengthening of civil institutions, and the Justice-Oriented Era (2005–2013), marked by power centralization and institutional restrictions, in order to provide a more precise explanation of the conditions and dimensions of the middle class's influence on Iran's political development process.

Methodology

This study employs a descriptive–analytical method, focusing on analyzing trends, historical contexts, and institutional dynamics to explain the causal relationship between the middle class and political transformations. Data were collected through both library and field methods: the library method involved the use of academic sources and historical documents, while the field method consisted of semi-structured interviews with experts and scholars in political and social sciences. For data analysis, the qualitative content analysis approach was applied, which—through coding, theme identification, and conceptual categorization—enabled a deep and explanatory understanding of the middle class's role in the process of political development.

Results and discussion

This article examines and analyzes the role and position of the middle class in Iran's political development. It focuses on two historical periods, the Reform Era (1997–2005) and the Justice-Oriented Era (2005–2013), to explore how institutional structures, political space, and civil institutions influenced the patterns of middle-class political engagement. The study analyzes changes in political behavior, levels of participation, and the extent of the middle class's impact on policy-making in a comparative framework. It also demonstrates how shifts in power structures and institutional conditions either strengthened or weakened the developmental capacity of the middle class in each period. Ultimately, based on theoretical and empirical findings, the article clarifies the scope and dimensions of this class's influence on Iran's political development.

Conclusion

The results indicate that during the Reform era, an institutional structure characterized by a relative opening of the political space, the strengthening of civil institutions, and increased trust in formal participation mechanisms provided a context in which the middle class could engage in active, coherent, and influential political development. In contrast, during the Justice-Oriented period, the restriction of civil institutions, heightened security considerations, and the weakening of participation mechanisms reduced the middle class's trust in the centers of power, leading to its fragmentation and passivity. Therefore, it can be argued that the middle class's political engagement in Iran's development process relies less on its intrinsic characteristics and is instead highly dependent on the way the centers of power interact with civil society and the level of access to institutional opportunities—an interaction that followed a path of engagement during the Reform era and a path of confrontation and restriction during the Justice-Oriented period.

References

1. Appazov, A., Adambekova, A., & Simanavičienė, Ž. (2025). Socio-Economic Aspects of Middle Class Identification: Criteria and Challenges. *ECONOMIC Series of the Bulletin of the L N Gumilyov ENU*, (2), 101–122, Retrieved from <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2025-2-101-122>.
2. Behestani, M. (2023). *The new middle class in the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Imam Hossein Comprehensive University Press. [In Persian]
3. behzadi, S., noroozi, F., & dehqan, H. (2022). Explaining the role of the middle class on the political development of Iran after the Islamic Revolution (Grounded theory method). *Political Sociology of Iran*, 5(7), 243-260. [In Persian]
4. Capoccia, G., & Kelemen, R. D. (2007). The Study of Critical Junctures: Theory, Narrative, and Counterfactuals in Historical Institutionalism. *World Politics*, 59(3), 341–369.
5. Diamond, L. (2019). *Ill Winds: Saving Democracy from Russian Rage, Chinese Ambition, and American Complacency*. New York: Penguin Press.
6. Edwards, M. (2014). *Civil Society* (3rd ed.). London: Polity Press.
7. Fowler, A. (1997). *Striking a Balance: A Guide to Enhancing the Effectiveness of Non-Governmental Organisations in International Development*. London: Routledge.
8. Goodin, R. E., & Le Grand, J. (2018). *Not only the poor: The middle classes and the welfare state*. New York: Routledge.
9. Grasso, M., Gubernat, R. (2025). Socio-Economic Development, Class, and Protest. In: Crăciun, C., Rammelt, H.P. (eds) *Power and Protest in Central and Eastern Europe*. Palgrave Studies in European Political Sociology. Palgrave Macmillan, Cham, Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-031-77888-9_14.
10. Hatami, A. (2011). A comparative study of the role and status of the middle class in Iran's socio-political transformations (1941–2001) [Master's thesis, University of Isfahan, Faculty of Law and Political Science]. [In Persian]
11. Hosseini, V. (2021). *The middle class*. Tehran: Zhiar Publishing. [In Persian]
12. Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.
13. Kord, F. (2024). *Political frameworks of the new middle class in the developmental state*. Tehran: Roshd Farhang Publishing. [In Persian]
14. Lentz, C. (2020). Doing being middle-class in the global South: comparative perspectives and conceptual challenges. *Africa*, 90(3), 439-469, Retrieved from [doi:10.1017/S0001972020000029](https://doi.org/10.1017/S0001972020000029).
15. Mahoney, J., & Thelen, K. (2008). How historical institutionalists explain change. In J. Mahoney & K. Thelen (Eds.), *Explaining institutional change: Ambiguity, agency, and power in historical institutionalism* (pp. 1–39). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
16. malekpour, H., motalebi, M., & Azghandi, A. (2018). Relationship between the Rentier state and the New Middle Class in Iran (Case Study 1376 to 2005). *The Islamic Revolution Approach*, 12(44), 79–100. [In Persian]
17. Moghaddamfar, A. (2022). *Transformation and status of the middle class in contemporary Iran*. Tehran: Ariaban Publishing. [In Persian]
18. Moradi Jo, A. J. (2022). *Political sociology of middle class transformations in the Islamic Republic of Iran (Middle class and political competitions)*. Tehran: Sociologists Publishing. [In Persian]
19. Mortezaei Emami Zavareh, S. A. (2020). *Threats of the new middle class in the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Mehr Ravash Publishing. [In Persian]
20. Nayeri, H., Rafiei, A., & Samsaei, A. (2019). Changes in cultural and economic capital of the new middle class and its impact on the political behavior of this class in Iran after the Revolution (2005–2018). *Iranian Journal of Political Sociology*, 2(3), 105–139. [In Persian]
21. Never, B., Anselmetti, C. (2023). *Political participation patterns of the emerging middle classes in Peru and the Philippines*. Bonn: German Institute of Development and Sustainability (IDOS). Retrieved from <https://doi.org/10.23661/idp11.2023>.

22. Nouri Kochi, A. (2018). Calculating the misery index of Iran and the countries of the horizon 1404 and comparing the performance of different governments after the imposed war. *Economic Journal (Bimonthly Review of Economic Issues and Policies)*. 18 (7 & 8): 115-141. [In Persian]
23. Omid, A., Saeidi Nejad, H., & Beheshtiya, I. (2021). The role of the middle class after the Islamic Revolution in Iran (from 1978 to 2013). *Journal of History*, 16(64), 112-85. [In Persian]
24. Rashidi, A. (2013). The role of the middle class in political transformations after the Islamic Revolution [Master's thesis, University of Mazandaran, Faculty of Law and Political Science]. [In Persian]
25. Sadeghi, A. (2023). The transformation of the middle class in the Islamic Revolution. Tehran: Ordibehesht Janan Publishing. [In Persian]
26. Saghafi, M. (2018). Neither class nor middle: Political agency of intermediate groups in leftist political thought. Tehran: Shirazeh Publishing. [In Persian]
27. Torabi, Y. (2020). Elite consensus and development in the Islamic Republic of Iran. Tehran: Imam Sadegh University Press. [In Persian]

مقاله پژوهشی

الگوهای متعارض نقش‌آفرینی طبقه متوسط اجتماعی در توسعه سیاسی ایران: تبیین تفاوت‌های دوره اصلاحات و عدالت محوری (۱۳۷۶-۱۳۹۲)

علیرضا صادقی: گروه علوم سیاسی، واحد بین‌المللی کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، کیش، ایران

گارینه کشیشیان سیرکی^۱: گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

محمد توحیدفام: گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰ صص ۱-۱۶ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۱

چکیده

طبقه متوسط اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان یکی از بازیگران کلیدی توسعه سیاسی، همواره نقش مهمی در شکل‌دهی به کنش‌های جمعی و پویایی نهادهای مدنی در دوره‌های مختلف نظیر دوره اصلاحات و عدالت محوری ایفا نموده است. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش بوده است که الگوی نقش‌آفرینی طبقه متوسط اجتماعی در فرآیند توسعه سیاسی ایران و عوامل تاثیرگذار بر آن طی دو دوره اصلاحات و عدالت‌محوری چگونه بوده است؟ با بهره‌گیری از رویکرد توصیفی-تحلیلی و گردآوری داده‌ها به‌شیوه کتابخانه‌ای و تحلیل آن‌ها بر پایه روش تحلیل محتوای کیفی، نتایج حاکی از آن است که در دوره اصلاحات، ساختار نهادی مبتنی بر گشایش نسبی فضای سیاسی، تقویت نهادهای مدنی و افزایش اعتماد به سازوکارهای رسمی مشارکت، زمینه‌ای فراهم آورد که طبقه متوسط بتواند کنشگری فعال، منسجم و اثرگذار در فرآیند توسعه سیاسی داشته باشد و در مقابل، در دوره عدالت‌محوری، محدود شدن نهادهای مدنی، افزایش ملاحظات امنیتی و تضعیف سازوکارهای مشارکت، اعتماد طبقه متوسط به ساخت قدرت را کاهش داد و به پراکندگی و انفعال این طبقه انجامید. بنابر این می‌توان گفت کنش‌گری طبقه متوسط در فرآیند توسعه سیاسی ایران بیش از آن‌که صرفاً متکی بر ویژگی‌های ذاتی این طبقه باشد، به شدت وابسته به نوع مواجهه ساخت قدرت با جامعه مدنی و سطح دسترسی به فرصت‌های نهادی است، مواجهه‌ای که در دوره اصلاحات بر مدار تعامل و در دوره عدالت‌محوری بر مدار تقابل و تحدید قرار داشت.

واژه‌های کلیدی: طبقه متوسط اجتماعی، جمهوری اسلامی ایران، دوره اصلاحات، دوره عدالت محوری، توسعه سیاسی، مشارکت سیاسی

استناد: صادقی، علیرضا؛ کشیشیان سیرکی، گارینه؛ توحیدفام، محمد. (۱۴۰۴). الگوهای متعارض نقش‌آفرینی طبقه متوسط اجتماعی در توسعه

سیاسی ایران: تبیین تفاوت‌های دوره اصلاحات و عدالت محوری (۱۳۷۶-۱۳۹۲). فصلنامه جستارهای جامعه و سیاست، سال ۳، شماره ۱۲،

شیراز، صص ۱-۱۶

^۱. نویسنده مسئول: گارینه کشیشیان سیرکی، پست الکترونیکی: g.keshishyan@iau.ir، تلفن: ۰۹۱۲۳۴۰۵۷۶۸

مقدمه

طبقه متوسط اجتماعی همواره به‌عنوان یکی از بازیگران کلیدی در فرآیند توسعه سیاسی کشورها شناخته شده است. این طبقه به دلیل برخورداری نسبی از سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، توانایی سازمان‌دهی و هدایت کنش‌های جمعی، ایجاد شبکه‌های مدنی و تأثیرگذاری بر نهادهای تصمیم‌گیری را دارد. در ایران نیز نقش طبقه متوسط به ویژه در دوره‌های گذار سیاسی و زمانی که فضای نهادی و سیاسی بازتر بوده است، به‌وضوح مشاهده شده است. با توجه به تغییرات ساختاری، اقتصادی و سیاسی کشور پس از انقلاب اسلامی، فهم جایگاه و عملکرد طبقه متوسط در فرآیند توسعه سیاسی، نیازمند تحلیل تطبیقی در بازه‌های زمانی مختلف است تا نشان دهد این طبقه چگونه و تحت چه شرایطی می‌تواند به عاملی توسعه‌ساز تبدیل شود یا برعکس، دچار انفعال و کاهش نقش‌آفرینی شود. یکی از این دوره‌ها، دوره اصلاحات (۱۳۷۶-۱۳۸۴) است که با گشایش نسبی فضای سیاسی، تقویت نهادهای مدنی، افزایش آزادی رسانه‌ها و رشد سازوکارهای رسمی مشارکت مشخص می‌شود و دوره دوم، دوره عدالت‌محوری (۱۳۸۴-۱۳۹۲) است که با محدود کردن نهادهای مدنی، تمرکز قدرت و افزایش ملاحظات امنیتی همراه بوده است. تحلیل تطبیقی این دو دوره به پژوهشگر امکان می‌دهد تا نشان دهد که ظرفیت توسعه‌ساز طبقه متوسط چگونه متأثر از ساختارهای نهادی و محیط سیاسی می‌شود و چه عواملی بر توانایی آن برای تأثیرگذاری بر فرآیندهای توسعه سیاسی اثرگذار هستند. از این منظر، تحلیل تطبیقی فراتر از مقایسه زمانی صرف، فرصتی فراهم می‌آورد تا مکانیسم‌های تبیینی اثرگذاری یا محدودیت کنشگری طبقه متوسط در ایران روشن شود و نقش آن در تحولات سیاسی کشور به صورت تحلیلی مورد ارزیابی قرار گیرد.

با توجه به اهمیت موضوع و نقش بالقوه طبقه متوسط در تثبیت و گسترش توسعه سیاسی، سوال اصلی پژوهش این است که الگوی نقش‌آفرینی طبقه متوسط اجتماعی در فرآیند توسعه سیاسی ایران و عوامل تأثیرگذار بر آن طی دو دوره اصلاحات و عدالت‌محوری چگونه بوده است؟ در این چارچوب، فرضیه اصلی پژوهش آن است که ظرفیت توسعه‌ساز طبقه متوسط اجتماعی در ایران اساساً متأثر از ساختار فرصت‌های سیاسی، دسترسی به نهادهای مدنی و سطح اعتماد به سازوکارهای رسمی مشارکت است. در دوره اصلاحات، این ظرفیت بالفعل و اثرگذار بود، در حالی که در دوره عدالت‌محوری، محدودیت‌های نهادی و کاهش اعتماد، موجب تضعیف نقش‌آفرینی و کاهش اثرگذاری طبقه متوسط گردید.

پیشینه پژوهش

در مطالعات پیشین فارسی، پژوهشگران با تمرکز بر نقش طبقه متوسط در توسعه سیاسی ایران تلاش کرده‌اند روندهای تاریخی، ساختاری و نهادی این طبقه را تحلیل کنند. مرادی‌جو (۱۴۰۳) به تمایز درونی طبقه متوسط سنتی و جدید و تغییرات تاریخی نقش‌آفرینی آن پرداخته، اما تحلیل‌هایش عمدتاً مفهومی بوده و از داده‌های میدانی بهره‌ای نبرده است. کُرد (۱۴۰۳) با چارچوب نظری نوسازی، داربست‌های سیاسی طبقه متوسط جدید در فرآیند دولت‌سازی را بررسی کرده و تحلیل چندبعدی ارائه داده، ولی تعریف کلی طبقه متوسط و نبود داده‌های میدانی، محدودیت‌هایی ایجاد کرده است. بهزادی و دیگران (۱۴۰۱) با استفاده از نظریه‌پردازی داده‌بنیاد و مصاحبه با خبرگان، الگویی مفهومی برای نقش طبقه متوسط ارائه کرده‌اند، با این حال حجم نمونه محدود و عدم بهره‌گیری از داده‌های کمی، جامعیت تحلیل را کاهش داده است. همچنین، امیدی و دیگران (۱۴۰۰) با تمرکز بر کارکردهای طبقه متوسط در مشروعیت‌بخشی به نظام سیاسی و ملک‌پور و دیگران (۱۳۹۷) با بررسی رابطه طبقه متوسط جدید با سیاست‌های اجتماعی-اقتصادی دولت، نقش این طبقه را در توسعه سیاسی تحلیل کرده‌اند، اما فقدان داده‌های میدانی و چارچوب نظری تلفیقی موجب محدودیت تحلیل‌های علی و تطبیقی شده است.

در پژوهش‌های بین‌المللی، نقش طبقه متوسط جدید در فرآیندهای نوسازی سیاسی و اجتماعی کشورهای در حال توسعه مورد توجه بوده است. گراسو^۱ و گوبرنات^۲ (۲۰۲۵) در مقاله «توسعه اقتصادی-اجتماعی، طبقه و اعتراض» پیوند میان ساختار قدرت، تحولات اقتصادی-اجتماعی و اعتراضات مدرن طبقه متوسط را تحلیل کرده‌اند، آپازوف^۳ و دیگران (۲۰۲۵) در مقاله «جنبه‌های اجتماعی-اقتصادی هویت‌یابی طبقه متوسط: معیارها و چالش‌ها» با توجه به شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی، نقش طبقه متوسط در توسعه سیاسی پایدار را بررسی کرده‌اند و نور^۴ و آنسلمتی^۱ (۲۰۲۳) در مقاله «الگوهای مشارکت سیاسی طبقات متوسط نوظهور در پرو و فیلیپین» الگوهای نوظهور

^۱ Maria Grasso

^۲ Ruxandra Gubernat

^۳ A.A. Appazov

^۴ Babette Never

مشارکت سیاسی طبقه متوسط را با داده‌های میدانی و تحلیل رفتاری شناسایی کرده‌اند. این مطالعات گرچه اهمیت طبقه متوسط در توسعه سیاسی را نشان می‌دهند، اما غالباً به تحلیل‌های منفرد، بازه‌های محدود یا ابعاد خاص اجتماعی و اقتصادی بسنده کرده و چارچوب تطبیقی، تلفیقی و میان‌رشته‌ای در تحلیل‌های تاریخی و ساختاری کمتر دیده می‌شود.

با توجه به خلأهای شناسایی‌شده در پژوهش‌های پیشین، نوآوری اصلی پژوهش حاضر در هم‌زمانی تحلیل تاریخی، ساختاری و نهادی، بهره‌گیری از داده‌های کتابخانه‌ای و مصاحبه‌ای، و ارائه چشم‌اندازی تحلیلی و جامع از نقش طبقه متوسط در توسعه سیاسی ایران در دو دوره اصلاحات و اصول‌گرایی متجلی می‌شود، که می‌تواند چارچوبی قابل اتکا برای پژوهش‌های آتی در حوزه جامعه‌شناسی سیاسی و مطالعات طبقات اجتماعی باشد.

چارچوب نظری: بهره‌گیری تلفیقی از نظریه جامعه مدنی، نهادگرایی تاریخی و نوسازی

نظریه جامعه مدنی: جامعه مدنی معمولاً به فضایی میان دولت و بازار اشاره دارد که در آن نهادهای خودجوش، مشارکتی و غیردولتی به فعالیت می‌پردازند (Edwards, 2014: 11). از منظر الکسی دوتوکویل^۲، جامعه‌ای که در آن شهروندان در قالب انجمن‌های مدنی فعالیت کنند، نه تنها انسجام اجتماعی بالاتری دارد، بلکه ظرفیت به‌مراتب بیشتری برای مقاومت در برابر استبداد از خود نشان می‌دهد (Fowler, 1997: 23). یکی از پیش‌فرض‌های اساسی در ادبیات توسعه سیاسی آن است که طبقه متوسط نقش محوری در رشد و نهادینه‌سازی جامعه مدنی ایفا می‌کند. در اغلب کشورها، این طبقه به‌واسطه موقعیت اقتصادی، سطح تحصیلات و دسترسی به منابع اطلاعاتی، پیش‌گام در مشارکت‌های داوطلبانه و تأسیس نهادهای مدنی است. گسترش طبقه متوسط با افزایش چشم‌گیر سازمان‌های مردم‌نهاد، انجمن‌های صنفی و نهادهای داوطلب همراه بوده است (Diamond, 2019: 56).

نظریه نهادگرایی تاریخی: نهادگرایی تاریخی بر تعامل میان نهادهای سیاسی، فرآیندهای تاریخی و قدرت ساختاری تأکید دارد. این رویکرد، برخلاف تحلیل‌های فردگرایانه، تمرکز خود را بر ساختارهای نهادی‌ای قرار می‌دهد که در طول زمان تثبیت شده‌اند و بر رفتار بازیگران سیاسی تأثیر می‌گذارند (Mahoney & Thelen, 2008: 3). یکی از مفاهیم کلیدی در نهادگرایی تاریخی، مفهوم «لحظه‌های بحرانی»^۳ است. در این لحظات، مجموعه‌ای از شرایط غیرعادی تاریخی، فرصتی برای گسست از مسیر نهادی موجود فراهم می‌کند (Capoccia & Kelemen, 2007: 343). طبقه متوسط نه به‌عنوان طبقه‌ای ایستا و دارای ویژگی‌های ذاتی، بلکه به‌مثابه برساخته‌ای نهادی و تاریخی فهم می‌شود. این رویکرد با نگاهی تاریخی به فرآیندهای اقتصادی، آموزشی و اجتماعی، نحوه تکوین و بازتولید طبقه متوسط را در پیوند با ساختارهای نهادی مطالعه می‌کند.

نظریه نوسازی: نظریه نوسازی^۴ در پی توضیح این مسأله است که چگونه جوامع سنتی با طی مسیرهای مشخصی به‌سوی وضعیت‌های مدرن‌تر و توسعه‌یافته‌تر حرکت می‌کنند. این فرایند شامل تغییراتی در ابعاد مختلف از جمله گسترش آموزش، رشد شهرنشینی، توسعه ارتباطات، افزایش تحرک اجتماعی و شکل‌گیری اقشار و طبقات جدید به‌ویژه طبقه متوسط است (Inglehart & Welzel, 2005: 33). طبقه متوسط که در نتیجه رشد اقتصادی و بهبود شاخص‌های اجتماعی شکل می‌گیرد، به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین حاملان ارزش‌های مدرن، از جمله تساهل، فردگرایی، عقلانیت و مشارکت‌جویی، در فرایند تحکیم دموکراسی نقش محوری ایفا می‌کند.

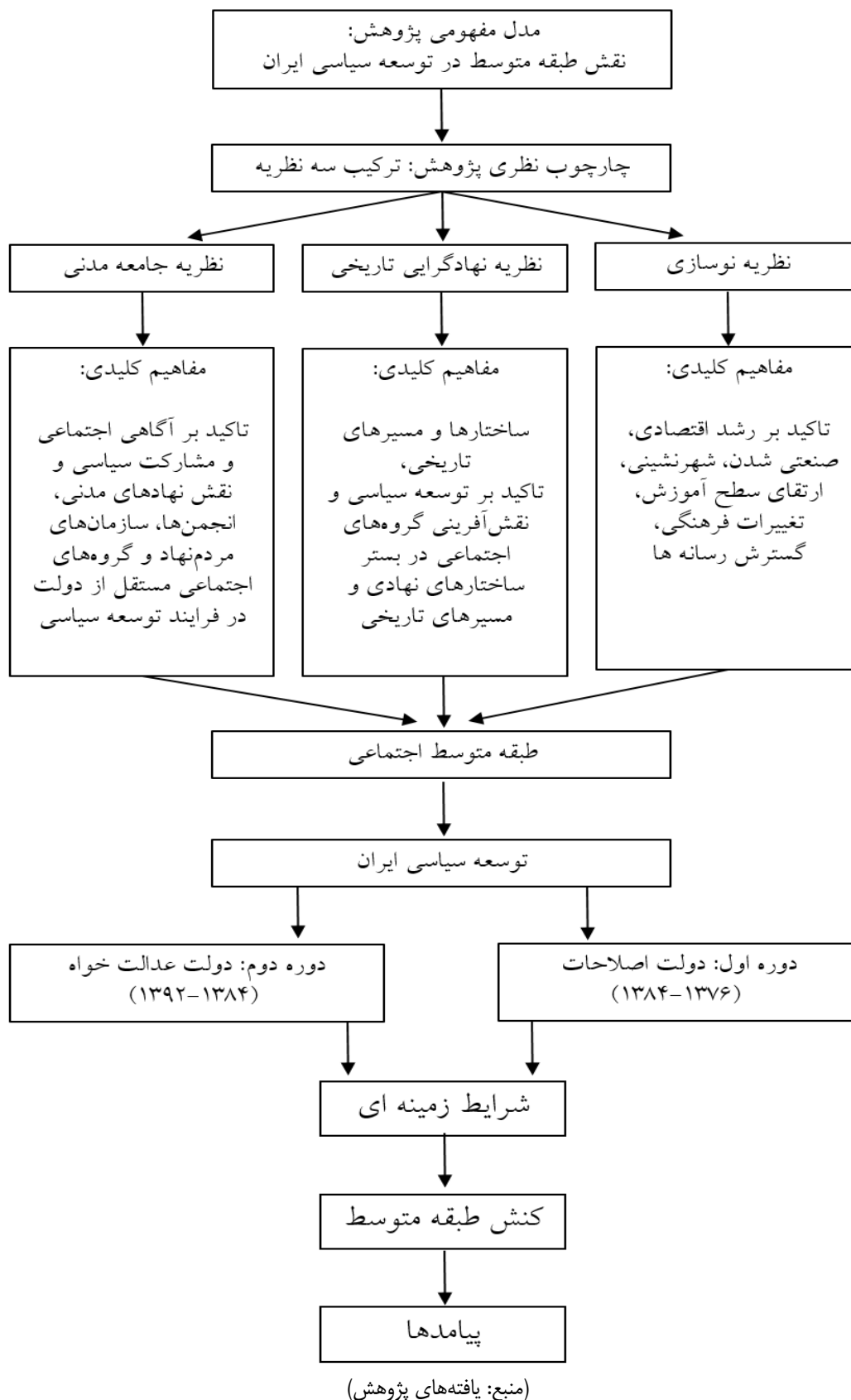
¹ Chiara Anselmetti

² Alexis Henri C M Clerel Tocqueville

³ Critical Junctures

⁴ Modernization Theory

شکل ۲-۱: مدل مفهومی بهره‌گیری تلفیقی از سه نظریه جامعه مدنی، نوسازی و نهادگرایی تاریخی

بهره‌گیری تلفیقی از سه نظریه جامعه مدنی، نهادگرایی تاریخی و نوسازی، امکان تبیین جامع‌تری از نقش طبقه متوسط در توسعه سیاسی ایران طی دو دوره اصلاحات و عدالت‌محوری را فراهم می‌آورد. نظریه جامعه مدنی، کارکرد طبقه متوسط را در ایجاد نهادهای مدنی و مشارکت سیاسی برجسته می‌سازد؛ نظریه نهادگرایی تاریخی با تمرکز بر بستر نهادی و لحظه‌های بحرانی، نشان می‌دهد که کنشگری این طبقه چگونه در تعامل با ساختارها و مسیرهای تاریخی شکل می‌گیرد و نظریه نوسازی نیز پیوند میان تحولات اقتصادی-اجتماعی و تقویت ارزش‌های مدرن در طبقه متوسط را روشن می‌سازد.

ویژگی‌های جامعه‌شناختی طبقه متوسط در جمهوری اسلامی ایران

پس از انقلاب اسلامی و استقرار جمهوری اسلامی، تحولات گسترده سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، ساختار طبقاتی ایران را نیز دگرگون کرد. با خروج دیوانیان عالی‌رتبه و بورژوازی وابسته به رژیم پهلوی از قدرت، طبقه متوسط سنتی به‌طور موقت جایگزین آن‌ها شد، اما حضور این طبقه در قدرت دوام نیافت و به‌سرعت قوای اجرایی، مقننه و قضاییه در کنترل روحانیون قرار گرفت. در نتیجه، طبقه متوسط جدید، شامل تحصیل‌کردگان و روشنفکران، از همان ابتدا تحت سیطره حاکمیت قرار گرفت و توان انتقادی و نقشی که پیش‌تر در جامعه داشت، کاهش یافت (امیدی، ۱۴۰۰: ۹۴). یکی از وجوه مهم ویژگی‌های اقتصادی طبقه متوسط در جمهوری اسلامی ایران، وابستگی نسبی آن به ساختارهای دولتی و عمومی می‌باشد. بسیاری از اعضای این طبقه، به دلیل اشتغال در نهادهای آموزشی، درمانی، فرهنگی و سازمان‌های دولتی، نه تنها به منابع درآمدی دولت وابسته‌اند، بلکه در وضعیت‌های بحرانی مانند تحریم‌های اقتصادی یا کاهش بودجه عمومی، در برابر کاهش حقوق، تعویق پرداخت‌ها یا رکود فرصت‌های شغلی آسیب‌پذیرند. این وابستگی، به‌ویژه در دوره‌هایی که دولت فاقد منابع مالی کافی بوده یا اولویت‌هایش تغییر یافته، به تضعیف توان اقتصادی طبقه متوسط انجامیده است.

از بارزترین ویژگی‌های فرهنگی طبقه متوسط در جمهوری اسلامی ایران می‌توان به گرایش به تحصیلات عالی و اهمیت دادن به آموزش به‌عنوان عامل اصلی تحرک اجتماعی اشاره کرد. در خانواده‌های طبقه متوسط، آموزش نه فقط یک وظیفه اجتماعی یا الزامی قانونی، بلکه نوعی سرمایه‌گذاری بلندمدت تلقی می‌شود که قرار است راهی برای صعود طبقاتی و دسترسی به رفاه فرهنگی فراهم آورد (ثقفی، ۱۳۹۷: ۸۳). طبقه متوسط در جمهوری اسلامی ایران، از منظر سیاسی و نگرشی نیز واجد ویژگی‌هایی منحصر به فرد است که آن را از دیگر طبقات اجتماعی متمایز می‌سازد. «این طبقه، به‌ویژه در دوره‌های مختلف پس از انقلاب، همواره نقشی کانونی در شکل‌گیری گفتمان‌های سیاسی، کنشگری انتخاباتی و مطالبه‌گری مدنی ایفا کرده است (بهستانی، ۱۴۰۲: ۱۰۹).

نقش طبقه متوسط در توسعه سیاسی ایران طی دوره اصلاحات (۱۳۷۶-۱۳۸۴)

۱. بستر نهادی و فرصت‌های سیاسی (با تأکید بر نهادگرایی تاریخی)

در دوره اصلاحات، بستر نهادی و ساختارهای سیاسی ایران به گونه‌ای شکل گرفت که طبقه متوسط امکان بهره‌گیری از فرصت‌های تازه برای مشارکت سیاسی و تحرک اجتماعی را پیدا کرد. دولت سید محمد خاتمی با تمرکز بر گسترش آزادی‌های سیاسی و فرهنگی و تقویت نهادمندی مدنی، شرایطی فراهم ساخت تا طبقه متوسط بتواند جایگاه خود را در چارچوب نهادهای رسمی تثبیت کند. این تحولات، در چارچوب نظریه نهادگرایی تاریخی، به منزله بازآرایی تدریجی و تداعی مسیر تاریخی درون‌زای توسعه سیاسی ایران قابل فهم است، زیرا تغییرات رخ داده نه به صورت یک دگرگونی ناگهانی، بلکه از طریق اصلاحات نهادی، گسترش دانشگاه‌ها، رسانه‌های مستقل و تشکلهای مدنی، در طول زمان شکل گرفت.

طبقه متوسط با بهره‌گیری از فرصت‌های نهادی ایجاد شده، توانست نقش فعالی در نهادهای سیاسی ایفا کند و مشارکت خود را از سطح فردی به سطح سازمانی منتقل نماید. احزاب اصلاح‌طلب و نهادهای مدنی به کانال‌هایی برای نمایندگی مطالبات اجتماعی و تقویت فضای گفت‌وگوی جمعی تبدیل شدند. در این چارچوب، حضور طبقه متوسط در فرآیند انتخابات و نهادسازی، نه صرفاً یک اقدام سیاسی گذرا، بلکه بخشی از مسیر نهادمند توسعه سیاسی ایران تلقی شد (ترابی، ۱۳۹۹: ۲۰۱). دولت اصلاحات با تسهیل فعالیت نهادهای مردم‌نهاد، اصلاح قوانین مربوط به تشکلهای مدنی و افزایش شفافیت و پاسخگویی اداری، زمینه رشد طبقه متوسط را در عرصه سیاست و جامعه فراهم کرد. این اقدامات، موجب شد طبقه متوسط نه تنها از منابع اقتصادی، بلکه از سرمایه‌های نمادین و فرهنگی نیز برای تثبیت موقعیت خود استفاده کند و جایگاهی میان طبقات سنتی و فرودست پیدا نماید (بهستانی، ۱۴۰۲: ۸۳). علاوه بر این، رشد فرصت‌های شغلی تخصصی و گسترش آموزش عالی، باعث شد بخش‌های جدیدی از جامعه که پیش‌تر امکان تحرک اجتماعی نداشتند، وارد طبقه متوسط

شوند. این تحول نهادی و اقتصادی در کنار بازتعریف قواعد سیاسی و گشودگی نسبی فضای عمومی، چارچوبی ساختاری و تاریخی برای شکل‌گیری طبقه متوسط نقش‌آفرین در توسعه سیاسی ایران فراهم آورد (مرتضوی، ۱۳۹۹: ۳۶-۳۷).

۲. تقویت جامعه مدنی و مشارکت سیاسی (با تأکید بر نظریه جامعه مدنی)

در دوره اصلاحات، جامعه مدنی به عنوان بستر اصلی حضور و فعالیت طبقه متوسط بازتعریف شد. طبقه متوسط با بهره‌گیری از سرمایه‌های فرهنگی، تحصیلات دانشگاهی و دسترسی به منابع اطلاعاتی، توانست نقش‌آفرینی مؤثری در نهادسازی مدنی، انجمن‌های حرفه‌ای و سازمان‌های مردم‌نهاد داشته باشد. این نهادها به محل بازتولید سرمایه اجتماعی و فرهنگی طبقه متوسط بدل شدند و زمینه مشارکت سازمان‌یافته و هدفمند در عرصه سیاسی را فراهم آوردند (مقدم فر، ۱۴۰۱: ۷۷). طبقه متوسط با مشارکت فعال در انتخابات، تقویت احزاب اصلاح‌طلب و شکل‌دهی به نهادهای غیردولتی، توانست نقش خود را در فرآیند تصمیم‌گیری‌های سیاسی و اجتماعی تثبیت کند. مشارکت سیاسی این طبقه نه مبتنی بر وابستگی‌های سنتی، بلکه بر پایه آگاهی جمعی، نقد قدرت و مطالبه‌گری مدنی هدایت می‌شد، که نشان‌دهنده بلوغ و سازمان‌یافتگی سیاسی آن در چارچوب جامعه مدنی است.

کنشگری گفتمانی طبقه متوسط نیز نقش تعیین‌کننده‌ای در تقویت فرهنگ سیاسی مدرن داشت. با تولید و انتشار گفتمان‌هایی پیرامون حقوق شهروندی، حکمرانی پاسخگو، آزادی اندیشه و نقد قدرت، این طبقه توانست مبانی نظری و فرهنگی لازم برای توسعه سیاسی را در جامعه نهادینه سازد و عرصه عمومی را به محلی برای تبادل آزاد ایده‌ها و تقویت گفت‌وگوهای مدنی تبدیل کند. «علاوه بر این، فعالیت طبقه متوسط در نهادهای مدنی موجب تقویت شبکه‌های حمایتی و آموزشی شد که نه تنها به ارتقای مشارکت سیاسی، بلکه به افزایش حساسیت عمومی نسبت به حقوق شهروندی و ضرورت پاسخگویی نهادهای رسمی منجر گردید. این روند، پایه‌ای برای توسعه جامعه مدنی مستحکم و تقویت سازوکارهای نهادمند مشارکت سیاسی در ایران فراهم کرد» (مرادی‌جو، ۱۴۰۲: ۲۰۲-۲۰۳).

۳. تحولات فرهنگی - ارزشی و گرایش‌های مدرن (با تأکید بر نظریه نوسازی)

در دوره اصلاحات، تحولات فرهنگی و ارزشی طبقه متوسط هم‌سو با توسعه نهادی و سیاسی بود. رشد تحصیلات عالی، دسترسی به رسانه‌ها و گسترش فرصت‌های شغلی تخصصی موجب شد طبقه متوسط دارای خودآگاهی فرهنگی و اجتماعی بالاتر شود. ارزش‌هایی چون استقلال فردی، برابری فرصت‌ها، عدالت اجتماعی و آگاهی سیاسی، در میان این طبقه رواج یافت و مرز آن را با طبقات سنتی و فرودست مشخص ساخت (حاتمی، ۱۳۹۰: ۶۱). این تحولات فرهنگی، همراه با رشد رسانه‌ها، دانشگاه‌ها و نهادهای مدنی، به تقویت هویت جمعی طبقه متوسط انجامید و امکان مشارکت فعال و انتقادی در زندگی اجتماعی و سیاسی را فراهم آورد. طبقه متوسط نه تنها مصرف‌کننده فرهنگ و اطلاعات بود، بلکه به تولید و بازتولید گفتمان‌های مدرن و انتقادی نیز می‌پرداخت که تأثیر مستقیم بر سیاست‌گذاری، توسعه مدنی و فرهنگ مشارکتی داشت.

تحولات فرهنگی و ارزشی همچنین به بازتعریف مطالبات سیاسی طبقه متوسط منجر شد. خواسته‌هایی نظیر تضمین حقوق شهروندی، شفافیت در تصمیم‌گیری‌ها، پاسخگویی دولت و توسعه دموکراسیک، به بخشی از هویت مدرن این طبقه تبدیل شد و به نوعی موتور محرکه تغییرات سیاسی و اجتماعی محسوب شد (امیدی، ۱۴۰۰: ۱۰۴-۱۰۵). گرایش‌های مدرن طبقه متوسط موجب شکل‌گیری نسلی از شهروندان تحصیل‌کرده و آگاه شد که علاوه بر توانایی تحلیل مسائل جامعه، به مشارکت فعال در نهادهای مدنی، فرهنگی و سیاسی تمایل داشتند. این تحولات فرهنگی - ارزشی، پایه‌ای برای نهادینه‌سازی دموکراسی نرم و تحولات پایدار در توسعه سیاسی ایران در دهه‌های بعد فراهم آورد.

نقش طبقه متوسط در توسعه سیاسی ایران طی دوره عدالت‌محوری (۱۳۸۴-۱۳۹۲)

۱. تغییر ساختارهای نهادی و محدودیت‌های سیاسی (با تأکید بر نهادگرایی تاریخی)

در دوره عدالت‌محوری، ساختارهای نهادی ایران با نوعی تمرکززدایی ظاهری و تمرکز واقعی قدرت در دایره‌ای محدود مواجه شدند، وضعیتی که به‌طور مستقیم بر ظرفیت طبقه متوسط در مشارکت سیاسی اثر گذاشت. «در این دوره، انسدادهای نهادی و تغییر در قواعد

انتصاب و انتخاب مدیران و نخبگان، عملاً جایگاه طبقه متوسط در فرآیند تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری را تضعیف کرد. به‌ویژه نهادهایی که پیش‌تر بستر مشارکت مستقل و اثرگذاری تخصصی طبقه متوسط بودند، از جمله دانشگاه‌ها، رسانه‌های نیمه‌مستقل و انجمن‌های حرفه‌ای، به‌طور سیستماتیک از مدار تصمیم‌گیری حذف شدند» (حسینی، ۱۴۰۰: ۳۵۲). تغییرات نهادی در این دوره همچنین با تمرکز بیشتر منابع و ابزارهای سیاست‌گذاری در اختیار دولت همراه شد، امری که استقلال اقتصادی و سیاسی طبقه متوسط را کاهش داد. کاهش ظرفیت خوداتکایی و اتکا به نهادهای دولتی، به تدریج باعث شد تا طبقه متوسط نتواند به‌صورت مؤثر در عرصه سیاست رسمی ایفای نقش کند و به تدریج به یک کنشگر منفعل یا نظاره‌گر بدل گردید (ترابی، ۱۳۹۹: ۱۶۹). این وضعیت نهادینه‌شده، نه تنها مانع مشارکت فعال در انتخابات و فعالیت مدنی شد، بلکه موجب شد انگیزه طبقه متوسط برای فعالیت‌های اصلاح‌گرایانه یا پروژه‌های توسعه‌محور کاهش یابد.

نهادگرایی تاریخی نشان می‌دهد که تغییرات کوتاه‌مدت در نهادها، تأثیرات بلندمدت بر توزیع قدرت و سرمایه اجتماعی دارند (Goodin & Grand, 2018: 39). در دوره احمدی‌نژاد، بازتعریف جایگاه نخبگان و محدودسازی نهادهای میانی، موجب شد تا طبقه متوسط به تدریج از مسیرهای رسمی ارتقای اجتماعی و مشارکت سیاسی محروم شود. این محرومیت، هم بر انسجام درونی طبقه متوسط و هم بر سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی تأثیر گذاشت و زمینه ساز واکنش‌های جایگزین در قالب کنش‌های غیررسمی شد. «در این دوره، انسداد نهادی و محدودیت‌های سیاسی باعث شد طبقه متوسط به تدریج به سمت سازوکارهای جایگزین برای ابراز کنشگری و حفظ منزلت خود روی آورد. این سازوکارها که شامل مشارکت در فضاهای مجازی، فعالیت‌های فرهنگی مستقل و تولید معنا در سطح خرد بود، نشان‌دهنده تطبیق طبقه متوسط با تغییرات نهادی و تلاش برای حفظ نقش خود در فرایند توسعه سیاسی بود» (مرادی‌جو، ۱۴۰۲: ۲۳۸). از منظر نهادگرایی تاریخی، این واکنش، نمونه‌ای از توانمندی بازیگران برای انطباق با محدودیت‌های نهادی و استمرار تأثیرگذاری در شرایط محدود است.

۲. چالش‌های جامعه مدنی و کاهش نقش سازمان‌های مدنی (با تأکید بر نظریه جامعه مدنی)

در دوره عدالت‌محوری، جامعه مدنی به‌عنوان عرصه‌ای برای بازنمایی مطالبات، کنش جمعی و نهادهای میانی، با محدودیت‌های شدید مواجه شد. «در فاصله سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۲، انسداد قانونی، فشارهای ایدئولوژیک و کاهش استقلال نهادهای مدنی باعث شد طبقه متوسط نتواند از این کانال‌ها برای اثرگذاری بر سیاست استفاده کند. محدودسازی فعالیت انجمن‌های صنفی، تشکلهای دانشگاهی و رسانه‌های مستقل، موجب کاهش فضای گفت‌وگوی عمومی و محرومیت این طبقه از فرصت‌های مشارکت نهادی شد (مرتضوی، ۱۳۹۹: ۵۱).

کاهش ظرفیت جامعه مدنی، تبعات عمیقی بر سرمایه اجتماعی و انگیزه‌های مشارکتی طبقه متوسط داشت. بخش‌های مختلف طبقه متوسط که پیش‌تر از طریق نهادهای مدنی در فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی شرکت می‌کردند، با محدودیت در دسترسی به شبکه‌های اثرگذار مواجه شدند و تمایل آن‌ها به فعالیت رسمی کاهش یافت. این وضعیت باعث شد بخش قابل توجهی از طبقه متوسط به سمت اشکال غیررسمی، پراکنده و نمادین کنش سیاسی گرایش پیدا کند (رشیدی، ۱۳۹۲: ۴۴-۴۵). این اشکال کنش، هرچند فاقد انسجام سازمانی بودند، اما توانستند مرز میان طبقه متوسط و ساختارهای رسمی قدرت را مشخص کنند و نوعی مقاومت فرهنگی و نمادین ایجاد نمایند.

در نتیجه، کاهش نقش سازمان‌های مدنی و محدودیت جامعه مدنی، طبقه متوسط را به سمت شکل‌های نوین و خرد کنشگری سوق داد. این تحول، نه فقط محصول انسداد ساختاری، بلکه بازتاب توانایی طبقه متوسط در بازتعریف حضور سیاسی و فرهنگی خود در شرایطی بود که نهادهای رسمی از ایفای نقش مؤثر بازمانده بودند (صادقی، ۱۴۰۲: ۱۳۶). این وضعیت، شکلی از جامعه مدنی سیال و شبکه‌ای را نشان داد که در آن طبقه متوسط، حتی در محدودیت، قادر به بازتولید معنادار سرمایه اجتماعی و فرهنگی خود بود. با محدود شدن نهادهای مدنی، طبقه متوسط مجبور شد ظرفیت‌های خلاقانه و فرهنگی خود را به فضاهای مجازی، رسانه‌های مستقل و فعالیت‌های غیررسمی منتقل کند. این انتقال، هم فرصت‌هایی برای شکل‌دهی گفتمان‌های بدیل ایجاد کرد و هم نشان داد که جامعه مدنی در غیاب نهادهای رسمی می‌تواند در قالب شبکه‌های پراکنده و افقی به فعالیت خود ادامه دهد. ظهور وبلاگ‌ها، انجمن‌های اینترنتی نمونه‌ای از تحول جامعه مدنی بود که طبقه متوسط از آن برای حفظ حضور و کنشگری استفاده کرد.

۳. دگرگونی‌های اقتصادی - اجتماعی و بازتعریف موقعیت طبقه متوسط (با تاکید بر نظریه نوسازی)

بر اساس نظریه نوسازی، توسعه اقتصادی و اجتماعی با بازتعریف ساختارهای طبقاتی و سرمایه اجتماعی ارتباط مستقیم دارد. در دوره ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۲، تحولات اقتصادی و اجتماعی منجر به تغییر چشم‌گیر موقعیت طبقه متوسط شد. «افزایش شاخص فلاکت، تورم بالا و نرخ بیکاری، موجب شد بخش عمده‌ای از طبقه متوسط که ستون فقرات تحرک سیاسی و مطالبه‌گری محسوب می‌شد، به‌طور فزاینده‌ای با کاهش قدرت خرید، نااطمینانی اقتصادی و وابستگی به دولت مواجه شود» (نیری و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۱۸). این وضعیت اقتصادی، ضمن ایجاد فشارهای معیشتی، انگیزه طبقه متوسط برای مشارکت فعال در فرآیندهای توسعه سیاسی را محدود کرد و سطح نگرش‌های محافظه‌کارانه و انفعالی را افزایش داد.

تحولات اقتصادی همچنین به تغییر ساختار هویتی و فرهنگی طبقه متوسط منجر شد. کاهش استقلال اقتصادی، شکاف میان سرمایه فرهنگی و اقتصادی را تشدید کرد و بسیاری از اعضای طبقه متوسط قادر به بازنمایی سبک زندگی متمایز خود نبودند. در نتیجه، بحران هویت شکل گرفت که پیامدهای آن در کاهش اعتماد، افزایش سرخوردگی و گرایش به کنش‌های غیررسمی و نمادین مشاهده شد (نیری و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۲۸-۱۳۰). دگرگونی‌های اقتصادی-اجتماعی در دوره عدالت‌محوری، طبقه متوسط را از یک نیروی نوسازی‌گرای مشارکت‌طلب، به طبقه‌ای آسیب‌پذیر و متکی به دولت تبدیل کرد. این تغییرات نه تنها جایگاه اجتماعی و اقتصادی این طبقه را متزلزل ساخت، بلکه فرآیند توسعه سیاسی را تحت تأثیر قرار داد و موجب شد شکل‌های جدیدی از کنشگری و مقاومت خرد در بستر فرهنگی و مجازی پدید آید (نوری کوچی، ۱۳۹۷: ۱۲۷). این وضعیت، نمونه‌ای بارز از رابطه متقابل میان تغییرات اقتصادی، اجتماعی و بازتعریف نقش طبقه متوسط در مسیر توسعه سیاسی است.

تحلیل محتوای مصاحبه‌ها

در این بخش، به منظور تبیین عمیق‌تر نقش طبقه متوسط اجتماعی در فرآیند توسعه سیاسی ایران طی دو دوره اصلاحات و عدالت-محوری، داده‌های گردآوری‌شده از مصاحبه‌های تخصصی با خبرگان و فعالان سیاسی (با جامعه آماری ۲۰ نفر متشکل از نخبگان و فارغ‌التحصیلان دانشگاهی فعال در حوزه‌های سیاست‌گذاری عمومی، جامعه‌شناسی سیاسی، روابط بین‌الملل و مسائل ایران)، با رویکرد تحلیل محتوای کیفی-کمی مورد واکاوی قرار گرفته است. در مرحله اول، کدگذاری باز، پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان به سوالات پژوهش خط‌به‌خط بررسی شد و مفاهیم کلیدی، کلیدواژه‌ها و مضامین مهمی که به‌طور مکرر در گفتار آن‌ها ظاهر می‌شد، استخراج گردید. در مرحله دوم، این مفاهیم اولیه با بهره‌گیری از کدگذاری محوری در قالب مقوله‌های موضوعی عمده دسته‌بندی شدند. این دسته‌بندی‌ها به ما امکان داد تا بین مضامین مشترک در میان پاسخ‌های مختلف، ارتباط برقرار کرده و آن‌ها را حول مقوله‌های محوری سازماندهی کنیم. در مرحله سوم، با استفاده از کدگذاری هدفمند، تحلیل نهایی با تمرکز بر نقش طبقه متوسط در توسعه سیاسی در دوره اصلاحات و یا عدالت محوری صورت گرفت که نتایج به شرح جداول ذیل می‌باشد.

جدول ۱: نقش طبقه متوسط اجتماعی در توسعه سیاسی ایران در دوره اصلاحات (۱۳۷۶-۱۳۸۴)

مقوله محوری	مضامین پرتکرار (مشروح)	تعداد دفعات تکرار
مشارکت سیاسی	مشارکت گسترده در انتخابات ریاست‌جمهوری، حضور در کمپین‌های انتخاباتی اصلاح‌طلبان، تشکیل هسته‌های گفت‌وگو و مناظره، کنش‌گری در فضای عمومی، رأی آگاهانه و گفتمانی.	۱۷
کنشگری مدنی و روشنفکری	نقش‌آفرینی روشنفکران و دانشگاهیان در گسترش آگاهی سیاسی، طرح مباحث حقوق شهروندی، ترویج دموکراسی و جامعه باز، افزایش فعالیت صنفی اساتید، معلمان و دانشجویان.	۱۵
تقویت جامعه مدنی	تأسیس و توسعه سازمان‌های مردم‌نهاد، افزایش فعالیت‌های داوطلبانه، مشارکت در انجمن‌های فرهنگی-اجتماعی، شکل‌گیری تشکلهای صنفی مستقل، پیوند نهادهای مدنی با رسانه‌ها.	۱۳

۱۱	باور به کارآمدی دولت اصلاحات، پذیرش تدریجی سیاست‌های اصلاح‌طلبانه، اعتماد به نهاد انتخابات، افزایش ارتباط با نمایندگان مجلس، امید به افزایش شفافیت سیاسی.	اعتماد به ساختار رسمی
۱۰	طرح خواسته‌هایی چون آزادی مطبوعات، حقوق زنان، برگزاری انتخابات آزاد، اجرای قانون اساسی، نظارت‌پذیری مسئولان، درخواست شفافیت مالی و اداری دولت.	مطالبه‌گری سیاسی
۸	عضویت در احزاب اصلاح‌طلب، حضور در جلسات سیاسی دانشجویی، تشکیل و تقویت شاخه‌های جوانان احزاب، تلاش برای مشارکت ساختارمند در تصمیم‌سازی سیاسی.	نقش‌آفرینی در احزاب
۷	امید به تغییر تدریجی ساختارهای ناکارآمد، اعتماد به امکان توسعه سیاسی از مسیر قانونی، تقویت نگاه گفت‌وگویی و مدنی در بین لایه‌های میانی جامعه، انتظار آینده بهتر.	امید به اصلاحات

(منبع: یافته‌های پژوهش)

جدول ۲: نقش طبقه متوسط اجتماعی در توسعه سیاسی ایران در دوره عدالت‌محوری (۱۳۸۴-۱۳۹۲)

مقوله محوری	مضامین پرتکرار (مشروح)	تعداد دفعات تکرار
محدود شدن مشارکت سیاسی	کاهش انگیزه برای رأی‌دادن، بی‌اعتمادی به فرآیند انتخابات، عدم احساس تأثیرگذاری، عدم شرکت در فعالیت‌های انتخاباتی، کناره‌گیری از فضای سیاسی عمومی.	۱۶
سرخوردگی و انفعال سیاسی	احساس بی‌نتیجه بودن کنش‌گری، بی‌تفاوتی نسبت به تحولات سیاسی، تمایل به خروج از کشور، روی‌گردانی از فضای عمومی، گسترش احساس یأس سیاسی در قشر تحصیل‌کرده.	۱۴
تضعیف جامعه مدنی	توقف یا انسداد فعالیت سمن‌ها، تعطیلی یا کنترل نهادهای مستقل، اعمال فشارهای قانونی و امنیتی، محدود شدن امکان سازمان‌دهی مدنی، حذف صداهای منتقد از عرصه عمومی.	۱۳
فضای امنیتی و کنترل‌گرانه	افزایش محدودیت‌های رسانه‌ای، برخورد با تجمعات قانونی، اعمال نظارت‌های سخت‌گیرانه بر دانشگاه‌ها، رشد فضای ترس و احتیاط در میان فعالان، بازداشت فعالان سیاسی-مدنی.	۱۲
خروج نخبگان	افزایش نرخ مهاجرت تحصیلی و کاری، خروج نیروهای متخصص به‌دلیل احساس عدم امنیت یا بی‌آفتی، از دست رفتن سرمایه انسانی در دانشگاه‌ها و نهادهای فکری.	۱۰

۹	احساس طرد از سوی حاکمیت، گسست گفتگمانی بین دولت و بدنه متوسط جامعه، تضاد ارزشی با گفتمان رسمی، نادیده گرفتن خواسته‌های طبقه متوسط توسط سیاست‌گذاران.	شکاف دولت-ملت
۸	کاهش اعتماد به نخبگان سیاسی، گسترش فردگرایی و انزوای اجتماعی، ضعف در اعتماد به نهادهای رسمی، کم‌رنگ شدن مشارکت جمعی، افول حس مسئولیت‌پذیری سیاسی و اجتماعی.	افول سرمایه اجتماعی

(منبع: یافته‌های پژوهش)

نتایج حاصل از تحلیل مصاحبه‌ها حاکی از آن است که نقش طبقه متوسط اجتماعی در توسعه سیاسی ایران طی دو دوره مورد بررسی، به شدت وابسته به فضای سیاسی حاکم و جهت‌گیری‌های کلان حکمرانی بوده است، به گونه‌ای که در دوره اصلاحات، با فراهم شدن بسترهای نهادی و امید به اصلاحات درون‌ساختاری، این طبقه با مشارکت گسترده در انتخابات، تقویت نهادهای مدنی و مطالبه‌گری سازمان‌یافته، به نیرویی فعال و پیشران توسعه سیاسی بدل شد، اما در دوره عدالت‌محوری، هم‌زمان با انسداد فضای مدنی، فشارهای امنیتی و محدودسازی نهادهای مستقل، از کنشگری نهادی به رفتارهای نمادین، پراکنده و غیررسمی سوق یافت و دچار سرخوردگی سیاسی، فردگرایی و حتی میل به مهاجرت شد. این یافته، به وضوح با مطالعات نظری شکل گرفته بر اساس منابع کتابخانه‌ای مطابقت دارد و از این منظر، مصاحبه‌ها نه تنها در مقام تأیید تجربی نتایج نظری پژوهش قرار گرفته‌اند، بلکه در برخی موارد با افزودن ابعاد عاطفی، روانی و فرهنگی به تحلیل، درک عمیق‌تری از دلایل افول یا پویایی کنشگری سیاسی این طبقه در هر دوره فراهم نموده است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش اصلی بوده است که «الگوی نقش‌آفرینی طبقه متوسط اجتماعی در فرآیند توسعه سیاسی ایران و عوامل تأثیرگذار بر آن طی دو دوره اصلاحات (۱۳۷۶ تا ۱۳۸۴) و عدالت‌محوری (۱۳۸۴ تا ۱۳۹۲) چگونه بوده است؟». تلفیق نتایج حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای و مصاحبه‌ها حاکی از آن است که نقش‌آفرینی طبقه متوسط اجتماعی در فرآیند توسعه سیاسی ایران بیش از آن که به ویژگی‌های ذاتی یا صرفاً به ظرفیت‌های فرهنگی و اقتصادی این طبقه وابسته باشد، به شدت متأثر از الگوی تعامل سه سطح نهادی، مدنی و اجتماعی-اقتصادی است. در چارچوب نظریه نهادگرایی تاریخی می‌توان گفت که مسیرهای نهادی و لحظه‌های بحرانی، تعیین‌کننده فرصت‌ها و محدودیت‌های این طبقه در دو دوره مورد بررسی بوده‌اند. در دوره اصلاحات، لحظه بحرانی گشایش نسبی سیاسی به مثابه «نقطه عطف نهادی» عمل کرد و امکان هم‌سویی منافع طبقه متوسط با سازوکارهای نهادی را فراهم آورد، در حالی که در دوره عدالت‌محوری، بازگشت به رویکرد امنیتی و انسداد ساختاری به مثابه «انحراف نهادی» عمل کرده و انرژی سیاسی طبقه متوسط را به سمت پراکندگی و انفعال سوق داد. این نشان می‌دهد که ظرفیت‌های کنش‌گری طبقه متوسط نه در خلاء، بلکه در بستر مسیرهای نهادی و در مواجهه با واکنش‌های ساخت قدرت شکل می‌گیرد.

از منظر نظریه جامعه مدنی، طبقه متوسط ایران واجد پتانسیل تولید سرمایه اجتماعی و شکل‌دهی به شبکه‌های مدنی است، اما این ظرفیت زمانی می‌تواند به توسعه سیاسی منجر شود که به «فضای مدنی نهادینه‌شده» دسترسی داشته باشد. در دوره اصلاحات، این دسترسی در قالب تقویت انجمن‌ها، مطبوعات، احزاب و تشکل‌های صنفی محقق شد و امکان بازتولید هویت جمعی و ارتقای گفتمان دموکراسی‌خواهی را فراهم ساخت. اما در دوره عدالت‌محوری، تحدید نهادهای مدنی و کاهش مشروعیت آن‌ها نزد ساخت قدرت، موجب شد که کنش‌گری مدنی طبقه متوسط از سطح سازمان‌یافته به سطح فردی و پراکنده تنزل یابد. در پرتو نظریه نوسازی، در دوره اصلاحات، ترکیب نوسازی اجتماعی-اقتصادی با گشایش نهادی و جامعه مدنی فعال، هم‌افزایی ایجاد کرده و طبقه متوسط را به کنشگری فعال در فرآیند توسعه سیاسی سوق داد. در مقابل، در دوره عدالت‌محوری، علی‌رغم تداوم برخی شاخص‌های نوسازی، فقدان هم‌گرایی نهادی و تحدید جامعه مدنی موجب شد که این ارزش‌ها به نیرویی بالفعل در عرصه سیاست تبدیل نشوند. در مجموع می‌توان گفت، نقش‌آفرینی

طبقه متوسط در توسعه سیاسی ایران تنها در تعامل هم‌زمان سه سطح نوسازی، نهادگرایی تاریخی و جامعه مدنی معنا می‌یابد؛ و هرگاه این سطوح در تقابل یا واگرایی قرار گیرند، طبقه متوسط از یک نیروی محرک به نیرویی منفعل و پراکنده تبدیل می‌شود.

منابع

۱. امیدی، علی اکبر؛ سعیدی نژاد، حمیدرضا و بهشتی نیا، ادریس. (۱۴۰۰). نقش طبقه متوسط بعد از انقلاب اسلامی در ایران (از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۲). فصلنامه پژوهشنامه تاریخ، ۱۶(۶۴)، ۸۵-۱۱۲.
۲. بهزادی، سجاد؛ نوروزی، فیض‌الله و دهقان، حسین. (۱۴۰۱). تبیین نقش طبقه متوسط بر توسعه سیاسی ایران بعد از انقلاب اسلامی (روش نظریه پردازی داده بنیاد). ماهنامه جامعه شناسی سیاسی ایران، ۵(۷)، ۲۶۰-۲۴۳.
۳. بهستانی، مجید. (۱۴۰۲). طبقه متوسط جدید در جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر دانشگاه جامع امام حسین (ع).
۴. ترابی، یوسف. (۱۳۹۹). اجماع نظر نخبگان سیاسی و توسعه در جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر دانشگاه امام صادق (ع).
۵. ثقفی، مراد. (۱۳۹۷). نه طبقه نه متوسط، فاعلیت سیاسی گروه‌های میانی جامعه در اندیشه سیاسی چپ. تهران: نشر شیرازه.
۶. حاتمی، عباس. (۱۳۹۰). مطالعه تطبیقی نقش و جایگاه طبقه متوسط در تحولات سیاسی- اجتماعی ایران (۱۳۲۰-۱۳۸۰). پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
۷. حسینی، وفا. (۱۴۰۰). طبقه متوسط. تهران: نشر ژیار.
۸. رشیدی، احمد. (۱۳۹۲). نقش طبقه متوسط در تحولات سیاسی پس از انقلاب اسلامی. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه مازندران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
۹. صادقی، عاصفه. (۱۴۰۲). تحول طبقه متوسط در انقلاب اسلامی. تهران: نشر اردیبهشت جانان.
۱۰. کُرد، فاضل. (۱۴۰۳). داربست‌های سیاسی طبقه متوسط جدید در ساخت دولت تسهیل‌گر. تهران: نشر رشد فرهنگ.
۱۱. مرادی جو، علی جان. (۱۴۰۱). جامعه‌شناسی سیاسی تحولات طبقه متوسط در جمهوری اسلامی ایران (طبقه متوسط و رقابت‌های سیاسی). تهران: انتشارات جامعه شناسان.
۱۲. مرتضوی‌امامی‌زواره، سید علی. (۱۳۹۹). تهدیدات طبقه متوسط جدید در نظام جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر مهر راوش.
۱۳. مقدم فر، عطاءالله. (۱۴۰۱). تحول و جایگاه طبقه متوسط در ایران معاصر. تهران: نشر آریابان.
۱۴. ملک‌پور، حمید؛ مطلبی، مسعود و ازغندی، علیرضا. (۱۳۹۷). بررسی رابطه دولت و طبقه متوسط جدید در جمهوری اسلامی ایران (مطالعه موردی ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۴). فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۲(۴۴)، ۷۹-۱۰۰.
۱۵. نوری، کوچی امین. (۱۳۹۷). محاسبه شاخص فلاکت ایران و کشورهای افق ۱۴۰۴ و مقایسه عملکرد دولت‌های مختلف بعد از جنگ تحمیلی. مجله اقتصادی، شماره‌های ۸ و ۷، ۱۴۱-۱۱۵.
۱۶. نیری، هومن؛ رفیعی، ابودر و سمسعی، علیرضا. (۱۳۹۸). تغییرات سرمایه فرهنگی و اقتصادی طبقه متوسط جدید و تأثیر آن بر رفتار سیاسی این طبقه در ایران پس از انقلاب (۱۳۹۷-۱۳۸۴). فصلنامه جامعه شناسی سیاسی ایران، ۲(۳)، ۱۳۹-۱۰۵.
17. Appazov, A., Adambekova, A., & Simanavičienė, Ž. (2025). Socio-Economic Aspects of Middle Class Identification: Criteria and Challenges. ECONOMIC Series of the Bulletin of the L N Gumilyov ENU, (2), 101–122, Retrieved from <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2025-2-101-122>.
18. Capoccia, G., & Kelemen, R. D. (2007). The Study of Critical Junctures: Theory, Narrative, and Counterfactuals in Historical Institutionalism. World Politics, 59(3), 341–369.
19. Diamond, L. (2019). Ill Winds: Saving Democracy from Russian Rage, Chinese Ambition, and American Complacency. New York: Penguin Press.
20. Edwards, M. (2014). Civil Society (3rd ed.). London: Polity Press.
21. Fowler, A. (1997). Striking a Balance: A Guide to Enhancing the Effectiveness of Non-Governmental Organisations in International Development. London: Routledge.
22. Goodin, R. E., & Le Grand, J. (2018). Not only the poor: The middle classes and the welfare state. New York: Routledge.

23. Grasso, M., Gubernat, R. (2025). Socio-Economic Development, Class, and Protest. In: Crăciun, C., Rammelt, H.P. (eds) Power and Protest in Central and Eastern Europe. Palgrave Studies in European Political Sociology. Palgrave Macmillan, Cham, Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-031-77888-9_14.
24. Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence. New York: Cambridge University Press.
25. Lentz, C. (2020). Doing being middle-class in the global South: comparative perspectives and conceptual challenges. *Africa*, 90(3), 439-469, Retrieved from doi:10.1017/S0001972020000029.
26. Mahoney, J., & Thelen, K. (2008). How historical institutionalists explain change. In J. Mahoney & K. Thelen (Eds.), *Explaining institutional change: Ambiguity, agency, and power in historical institutionalism* (pp. 1–39). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
27. Never, B., Anselmetti, C. (2023). Political participation patterns of the emerging middle classes in Peru and the Philippines. Bonn: German Institute of Development and Sustainability (IDOS). Retrieved from <https://doi.org/10.23661/idp11.2023>.